

*І.М. Петренко
(м. Полтава)*

УЧАСТЬ УЧИТЕЛІВ І УЧНІВ ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНИХ ШКІЛ ЛІВОБЕРЕЖНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЄПАРХІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

У статті проаналізовано участь учителів і учнів церковнопарафіяльних шкіл лівобережних українських єпархій Російської імперії в Першій світовій війні (1914–1918 рр.). Показано, що вчителі воювали добровольцями на фронтах війни, проявили героїзм. Учительки церковнопарафіяльних шкіл працювали в госпіталях і лазаретах, були сестрами милосердя. Парафіяльний священик, крім виконання своїх прямих пастирських обов'язків, був провідником державної політики серед народу в умовах воєнного часу.

Ключові слова: *церковнопарафіяльні школи, Перша світова війна, лівобережні українські єпархії Російської імперії, духовенство, шпиталі, благодійництво.*

Сьогодні в українській системі освіти спостерігається процес зближення школи і Церкви. Зростає популярність недільних шкіл, у яких діти поруч із світськими дисциплінами вивчають і Закон Божий. У таких умовах зростає інтерес до розвитку початкових шкіл духовного відомства. Адже у культурницькій діяльності православного духовенства найважливіше і, безумовно, центральне місце посідала початкова народна освіта. Її впроваджували через церковнопарафіяльні школи, школи грамоти та недільні. Православне духовенство завжди виступало силою, яке підтримувало освітні традиції українського народу.

Влада, прагнучи залучити більшу кількість учнів до навчання у церковнопарафіяльних школах, ввела пільги для хлопчиків щодо військової служби для випускників. Багато вчителів і випускників церковнопарафіяльних шкіл воювали на фронтах Першої світової війни. Саме цій темі і присвячено дану статтю. Дане дослідження було б неможливим без наявності певної кількості праць, які так чи інакше торкаються цього питання.

Історик О. Драч у своїй дисертації проаналізувала розвиток початкової освіти в Україні протягом 1861–1917 рр. У роботі побіжно згадано і про пільги по відбуванню учнями свого обов'язку перед державою на Лівобережжі¹. Територіальні рамки її дисертації охоплюють всі 9 губерній України, які перебували у складі Російської імперії.

Г. Степаненко кандидатську дисертацію присвятила дослідженню освітньої діяльності православного духовенства в Україні у ХІХ — на початку ХХ ст.² Рамки роботи охоплюють всі земські та не земські губернії України, тому автор

не ставила перед собою мету показати участь учнів і випускників церковно-парафіяльних шкіл на Лівобережжі.

Грунтовне монографічне дослідження присвятив церковнопарафіяльним школам Правобережної Київщини XIX — початку XX ст. історик В. Перерва³. Учений детально проаналізував церковне шкільництво, учнівський контингент, матеріальне забезпечення, учительський склад, відносини між державними і церковними навчальними закладами в містах і селах Київщини. Дослідник побіжно згадує участь учнів і випускників церковних шкіл у Першій світовій війні.

Таким чином, у науковій літературі до цього часу немає узагальнюючих праць, у яких було б проаналізовано участь учителів і випускників церковно-парафіяльних шкіл лівобережних українських епархій Російської імперії у Першій світовій війні.

Метою даної статті є на основі комплексного аналізу джерел та наукових досліджень проаналізувати участь учителів і випускників церковнопарафіяльних шкіл лівобережних українських епархій Російської імперії у Першій світовій війні (1914–1918 рр.).

Перша світова війна належить до подій, що залишили глибокий слід в історії людської цивілізації та мали глобальний за масштабами вплив на історичні долі багатьох народів, у тому числі й українського. Починаючи з 1914 р., публіцисти й історики, духовні та світські журналісти намагалися дати оцінку діяльності православного духовенства, з'ясувати його суспільну роль під час війни. Оцінки були різними: від упевненості в тому, що православні пастирі до кінця виконали свій обов'язок перед паствою, до відвертих обвинувачень духовенства в супротивній християнським моральним нормам поліцейсько-агітаційній діяльності.

Православне духовенство України після підкорення в XVII ст. Київської митрополії Московському патріарху і завдяки політиці державної влади Російської імперії, яка знищила організаційно-церковну структуру українського православ'я, поступово інтегрувалося в структуру Російської Православної Церкви (далі — РПЦ). Таким чином, українські землі, що входили до складу Російської імперії, на початку XX ст. стали ареною діяльності РПЦ.

Практично до реформ 60-х років XIX ст. вся освіта, у тому числі і духовна, перебували у занедбаному стані. Але така ситуація склалася здебільшого не з вини парафіяльного духовенства, а з причин нестачі коштів і недостатньої уваги до цієї справи з боку влади. Однак, не дивлячись на це, до початку 60-х років саме священно- та церковнослужителі були майже єдиними розповсюджувачами грамоти. Необхідно зазначити, що представники нижчого духовенства почали приділяти увагу навчанню дітей парафіян ще задовго до офіційного їх до того зобов'язання.

Церковнопарафіяльні школи — початкові школи при парафіях у Російській імперії. У 1884 і 1891 рр. їх відкриття регламентувалося спеціальними правилами. Підпорядковувалися парафіяльним училищним радам, місцевим органам училищної ради Синоду. Введення у 1884 р. «Правил про церковнопарафіяльні

школи» створило для навчальних закладів даного типу більш сприятливі умови, які від того часу стали вважатися основним типом початкових освітніх закладів для широких верств населення. Церковному відомству було надано пріоритет у системі початкової народної освіти.

У «Правилах...» акцентувалося, що метою їх є утвердження в народі православного вчення, християнської моральності і надання початкових корисних знань. Церковнопарафіяльні школи могли відкриватися парафіяльним священиком, або з його дозволу, іншими членами причту, без або з допомогою від сільських і міських громад, парафіяльних попечительств, братств, земств, приватних осіб, єпархіального та вищого начальства і казни. Термін навчання був встановлений у однокласних церковнопарафіяльних школах 2-х річним, а у двокласних — 4-х річним. Перелік навчальних предметів цих шкіл були такими: Закон Божий, церковнослов'янська мова та церковний спів, читання, письмо російською мовою та рахування. У школах двокласних, окрім цього, вивчали ще й історію православної церкви та Російської імперії.

Уряд Російської імперії і Святіший Синод залучили до участі у Першій світовій війні учнів і учителів церковнопарафіяльних шкіл лівобережних українських єпархій Російської імперії, тобто тих територій, які знаходилися в тилу.

Влада, прагнучи залучити більшу кількість учнів до навчання у церковнопарафіяльних школах, ввела пільги для хлопчиків щодо військової служби для випускників. В дореформену епоху в армії служили довгих 25 років. Випускникам же церковнопарафіяльних шкіл, котрі зі свідоцтвом закінчували навчання, цей термін скорочували. Але в 1874 р. було проведено військову реформу — служба в армії стала значно коротшою і легшою, а тому й свідоцтва великою популярністю не користувалися. Ті учні церковнопарафіяльних шкіл, котрі завершили курс зі свідоцтвами, могли служити в піхоті не 6, а 4 роки.

Постановою Синоду від 23–30 липня 1886 р. затверджено «Правила для зразкових початкових шкіл при духовних семінаріях». У них вказувалося, що для практичного ознайомлення вихованців при кожній семінарії створювалася зразкова однокласна або двокласна церковнопарафіяльна школа. 16 жовтня 1886 р. затверджено «Правила про видачу свідоцтв про закінчення початкових народних шкіл вихованцям церковнопарафіяльних шкіл, які бажають при відбуванні військової служби скористатися пільгою».

Проте, бажаючих скористатися такою пільгою було небагато, адже навіть шестирічну службу не можна порівняти з колишньою 25-річною. Селяни вважали, що шестирічна служба не є важкою і через це віддавати дітей на кілька років до школи не завжди визнавали за потрібне. Цю тезу можна підтвердити наступними статистичними показниками по Полтавській єпархії. Протягом 1889–1890 н/р у Сампсоніївській церковнопарафіяльній школі, що на околиці Полтави, навчалася 29 учнів, закінчило повний курс із правом пільги по відбуванню воєнного обов'язку 4 учні, тобто 14%, в 1890–1891 н/р таких учнів було 11 (із 29 осіб), тобто майже 38%, а в 1891–1892 н/р — 12 із 34 учнів, тобто 35%⁴.

Протягом 1894/95 навчальних років навчалася 9327 хлопчиків, із них закінчили навчання з пільгою на відбування військового обов'язку 748 і без неї —

100, тобто всього — 848⁵. На 1902/03 навчальний рік у Чернігівській губернії в однокласних церковнопарафіяльних школах нараховувалося 11 524 хлопчики, із пільгою про відбуття воєнного обов'язку закінчило 1313. У Полтавській губернії упродовж 1913/14 навчальних років у однокласних церковнопарафіяльних школах навчалось 23 041 хлопчики. Із них закінчило школу 2927 хлопчиків⁶.

Ці дані дають нам підстави зробити висновки, що далеко не кожен учень, який навчався у школі, проходив повний курс навчання. Більша половина учнів церковнопарафіяльних шкіл вибувала із неї ще до закінчення навчання.

Синод постановою від 23–31 травня 1891 р. затвердив правила відносно кількості учителів у церковнопарафіяльних школах: 1) найвища норма учнів при одному вчителеві повинна була становити 40 учнів; 2) якщо у школі було дві кімнати і знаходилися достатні кошти, то і при меншій кількості учнів допускалося мати ще одного вчителя; 3) у церковнопарафіяльних школах, які мали від 40 до 80 учнів, дозволялося, при наявності коштів, мати ще одного або двох вчителів; 4) від відбування військової повинності звільнялися світські викладачі Закону Божого, призначені єпархіальним начальством, які закінчили духовну академію чи семінарію і викладали не менше семи уроків на тиждень із числом учнів до 80 осіб. Постановою від 9–23 жовтня 1891 р. Синод надав пільги по відбуванню військової повинності учителям церковнопарафіяльних шкіл, які мали свідоцтва на звання учителя, особисто викладали у школах не менше 4-х уроків на день, і в школі, де вони працювали було не менше 15 учнів.

Напередодні Першої світової війни державне і шкільне керівництво звертало увагу на фізичну і військову підготовку сільських школярів — майбутніх новобранців, які захищатимуть «Веру, Царя и Отечество». Уроки військової гімнастики нерідко практикувалися в церковнопарафіяльних школах Полтавської єпархії і були вагомим засобом фізичного загартування учнів. З єпархіальних звітів відомо, що учитель Великокобелячківської школи Кобеляцького повіту Полтавської єпархії О. Мільгевський викладав цей предмет на високому рівні⁷. А учні Сампсоніївської школи іноді після обіду гуляли, бавилися, займалися гімнастикою і опановували мистецтво військового марширування⁸.

Протягом 1911–1912 н/р гімнастику викладали в 4-х двокласних церковних школах Полтавської єпархії. У двокласній залізничній школі в Полтавському повіті навчав військовій справі унтер-офіцер у запасі⁹.

Під час Першої світової війни школярі церковнопарафіяльних шкіл розпочали збір грошей, продуктів харчування, теплих речей для підтримки солдат, інвалідів війни. Відомо, що учні зразкової Сампсоніївської школи доглядали за пораненими у війні, які перебували у військовому шпиталі на полі Полтавської битви (неподалік школи). У 1916 р. школа при Сампсоніївській церкві була тимчасово закрита у зв'язку з обставинами воєнного часу. Для дітей-сиріт, які проживали в інвалідному будинку біля церкви і навчалися у 2-му класі Сампсоніївської церковнопарафіяльної школи, заняття продовжував вести виконуючий обов'язки вчителя, священник Лазурський. Після жовтневих подій 1917 р. з огляду на матеріальну скруту та гоніннями на церкву Сампсоніївська церковнопарафіяльна школа припинила своє існування.

З початком Першої світової війни багато вчителів церковнопарафіяльних шкіл було призвано до армії та відправлено на фронт. Зокрема, у 1914/15 навчальному році 163 учителі шкіл Чернігівської єпархії пішли на війну. Учитель Кролевецької Преображенської церковнопарафіяльної школи Петро Писаренко пішов у армію добровольцем. Прапорщиками служили вчитель Максимівської школи Борзнянського повіту Нестор Артюх, Вирівської однокласної школи Конотопського повіту Максим Бабич та Іванівської церковнопарафіяльної школи Новозибківського повіту Іван Гнутик. Деякі з них на війні виявили героїзм і отримали нагороди. Учительки церковнопарафіяльних шкіл під час війни доглядали хворих та поранених воїнів у лазаретах і госпіталях. Так, учительки Комарівської школи Борзнянського повіту Наталія Ягодівська та Микільсько-Слобідської Остерського повіту Сусанна Томкевич працювали у лазареті сестрами милосердя. Усі викладачі церковнопарафіяльних шкіл Чернігівської єпархії відраховували 2–3% від своєї заробітної плати на утримання поранених на війні. Всього ж упродовж 1914/15 навчального року від учнів та вчителів надійшло 8897 руб. 96 коп.

Головними вчителями у церковнопарафіяльних школах були православні священники, які не лише навчали учнів, а й завідували школою, дбали про неї. У зв'язку з початком війни єпархіальними училищними радами лівобережних українських єпархій Російської імперії було запропоновано відкрити при школах церковно-шкільні попечительства для завідування господарською частиною життя школи і, зокрема, для надання допомоги учням — дітям осіб, мобілізованих до російської армії. Попечителями, зазвичай, були місцеві селяни, роль яких обмежувалася сприянням завідувачу в доставці опалення та в дрібному ремонті школи.

Часописи «Єпархиальные ведомости» українських єпархій друкували показові проповіді патріотичного змісту і тексти для позабогослужбового читання, які кожний парафіяльний священник зобов'язаний був проголошувати у своїй парафії. Їх зміст час від часу зазнавав змін з урахуванням тих нагальних питань, що вимагали роз'яснення. Так, духовенство мало заохочувати населення до участі у передплаті на військові позики, до скорочення споживання м'ясних продуктів з метою збереження якомога більшої їх кількості для потреб армії, до городництва (у тому числі вчителів та учнів церковнопарафіяльних шкіл) з метою розведення необхідних для споживання військом городніх культур тощо.

Однак на практиці позабогослужбові бесіди не були популярними серед селян. По-перше, у вихідні й святкові дні селяни були зайняті сільською роботою. А по-друге, ораторська майстерність більшості панотців була далекою від досконалості.

Парафіяльний священник виступав своєрідним психологом для парафіянкалік, які поверталися з війни, втішав їх і надихав на подальше життя. Міське духовенство мало також опікуватися лазаретами: постійно відвідувати їх із духовною метою, а також проводити там агітаційно-роз'яснювальну роботу.

Парафіяльні священники відповідали за розповсюдження безкоштовних патріотичних листівок, дешевих брошур, що випускалися парафіяльними братст-

вами. Ці засоби агітації патріотичного змісту виходили з друку в 1914–1915 рр. мільйонами примірників, що є непрямим підтвердженням, що православне духовенство на українських землях значного поширення патріотичних настроїв у народному середовищі в той час. Парафіяни, за свідченнями священників, любили почитати листівки, але для їх читання часто зверталися до кліру, бо основний відсоток письменного населення становили чоловіки, які пішли на фронт.

Парафіяльному священнику ставилося в обов'язок також стежити за змістом листування між фронтовиками та їхніми сім'ями. Селянство, органічно зв'язане з фронтом, цікавилася новинами з театру бойових дій. Доступними джерелами інформації були не стільки друковані видання (газети, журнали в селах були рідкістю, і здебільшого вони були незрозумілі селянам), скільки листи рідних з фронту, а також розповіді солдат-відпускників, поранених, інвалідів, які повернулися з позицій. Керуючись саме цими джерелами інформації, селяни складали своє бачення фронтових подій. З іншого боку, листи, отримані з дому, мали великий вплив на моральний дух фронтовиків. У випадку, якщо парафіяльний священник помітить якесь хитання, жалкування, побоювання в листах свого парафіянина-солдата, він повинен був сам написати йому, підбадьорити, втішити, заспокоїти, а його рідним, особливо молодій дружині, слід пояснити, щоб вони у своїх листах не тривожили духовного спокою воїна.

Організація православним духовенством добродійності в період Першої світової війни здійснювалася за такими напрямками: турбота про сім'ї фронтовиків; допомога пораненим воїнам, збирання пожертвувань на військові потреби; надання допомоги потерпілим від військових дій, охоплених війною територій; організація різного типу притулків для дітей солдат, у т.ч. для сиріт загиблих; опіка біженців.

Отже, можемо констатувати, що з метою залучення учнів і вчителів у церковнопарафіяльні школи їм надавалася пільга по відбуванню військової повинності. Однак, зважаючи на зменшення терміну військової служби, така пільга не завжди приваблювала їх у школи даного типу. Багато вчителів воювало добровольцями на фронтах Першої світової війни, проявили героїзм. Учительки церковнопарафіяльних шкіл працювали в госпіталях і лазаретах, були сестрами милосердя. Парафіяльний священник, як державний службовець, мав, крім виконання своїх прямих пастирських обов'язків, ще й бути провідником державної політики серед народу.

Перспективами подальших розробок даної проблеми може бути розширення територіальних рамок дослідження, зокрема аналіз участі учнів і учителів правобережних і південних українських єпархій у Першій світовій війні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

---

¹ Драч О.О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Драч О.О. — Х., 2001. — 280 с.

² Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX — початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Степаненко Г.В. — К., 2002. — 225 с.

³ *Перерва В.С.* Історія шкільництва в містах і селах Київщини ХІХ — початку ХХ ст. / В.С. Перерва. — Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008. — 672 с.

⁴ Із життя ЦПШ Полтавської єпархії за 1892–1893 н/р // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть неофициальная. — 1893. — № 20. — С. 770.

⁵ Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Полтавской епархии за 1895–1896 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть официальная. — 1897. — № 6. — С. 132.

⁶ Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1913–1914 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть официальная. — 1915. — № 9. — С. 766.

⁷ *Пясецкий И.* Церковно-приходская школа в селе Великом Кобелячке Кобелякского уезда. Исторический очерк по поводу исполнившегося двадцатипятилетия со дня открытия школы // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть неофициальная. — 1901. — № 9. — С. 427.

⁸ Із життя ЦПШ Полтавської єпархії за 1892–1893 н/р. — С. 767.

⁹ Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1911–1912 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть неофициальная. — 1913. — № 8. — С. 534.

Стаття надійшла до редколегії 23.10.2014 р.

УЧАСТИЕ УЧИТЕЛЕЙ И УЧЕНИКОВ ЦЕРКОВНОПРИХОДСКИХ ШКОЛ ЛЕВОБЕРЕЖНЫХ УКРАИНСКИХ ЕПАРХИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ

В статье проанализировано участие учителей и учеников церковноприходских школ левобережных украинских епархий Российской империи в Первой мировой войне (1914–1918 гг.). Показано, что учителя воевали добровольцами на фронтах войны, проявили героизм. Учительницы церковноприходских школ работали в госпиталях и лазаретах, были сестрами милосердия. Приходской священник, кроме выполнения своих прямых пастырских обязанностей, был проводником государственной политики среди народа в условиях военного времени.

Ключевые слова: церковноприходские школы, Первая мировая война, левобережные украинские епархии Российской империи, духовенство, госпиталь, благотворительность.

PARTICIPATION OF TEACHERS AND PUPILS OF PARISH SCHOOLS OF LEFT-BANK UKRAINIAN DIOCESES OF THE RUSSIAN EMPIRE IN WORLD WAR I

In article participation of teachers and pupils of parish schools of left-bank Ukrainian dioceses of the Russian Empire in World War I (1914–1918) is analysed. It is shown that teachers were at war volunteers on fronts of war, showed heroism. Teachers of parish schools worked in hospitals and infirmaries were sisters of mercy. The parish priest, except performance of the direct vicarial duties, was the conductor of a state policy among the people in the conditions of wartime.

Keywords: parish schools, World War I, left-bank Ukrainian dioceses of the Russian Empire, clergy, hospitals, charity.